Розділ 1. Випадкові події.

§1.1. Елементи комбінаторики

Надалі множини із *n* елементів будемо називати <u>*n*-множинами</u>.

<u>Перестановкою з *n* елементів</u> називають розташування цих елементів у деякому порядку.

Число перестановок з *n* елементів позначається через P_n і обчислюється за формулою:

$$P_n = n(n-1)(n-2)\ldots 1 = n!. \tag{1.1}$$

Зауважимо, що за означенням $0! = 1$.

Наприклад:

П1. Скількома способами можна скласти список з п'яти студентів?
Оскільки такий список є перестановкою з п'яти елементів, то за формулою (1.1) маємо: $P_5 = 5! = 120$. □

<u>Розміщенням з n елементів по *k*</u> називають впорядковану *k*-підмножину даної *n*-множини.

Отже, два розміщення з *n* по *k* вважаються різними, якщо вони відрізняються деякими елементами або складаються з однакових елементів, але розташованих у різному порядку.

Число розміщень з *n* елементів по *k* позначається символом A_n^k і обчислюється за формулою:

$$A_n^k = \frac{n!}{(n-k)!} = n(n-1)(n-2)\ldots(n-k+1). \tag{1.2}$$

Наприклад:

П2. Знайдемо кількість розміщень із 6 елементів по 3.

За формулою (1.1) $A_6^3 = 6 \cdot 5 \cdot 4 = 120$. □

<u>Комбінацією з *n* елементів по *k*</u> називають будь-яку (не впорядковану) *k*-підмножину елементів даної *n*-множини.

Отже, дві комбінації з *n* по *k* вважаються різними, якщо вони відрізняються хоча б одним елементом (порядок розташування елементів не враховується).

Кількість всіх комбінацій з *n* елементів по *k* позначається через C_n^k і обчислюється за формулою:

$$C_n^k = \frac{A_n^k}{P_k} = \frac{n(n-1)\ldots(n-k+1)}{k!} = \frac{n!}{k!(n-k)!}. \tag{1.3}$$

Наведемо деякі важливі властивості комбінацій C_n^k:

1. $C_n^0 = 1$.
2. $C_n^k = C_n^{n-k}$.
3. $C_{n+1}^k = C_n^k + C_n^{k-1}$.

Наприклад:

П3. Екзаменаційний білет містить 2 питання, кожне з яких вибирається із списку, що містить 60 питань. Скільки різних білетів можна скласти, якщо різними вважаються білети, які відрізняються хоча б одним питанням.

Число різних білетів, очевидно, дорівнює кількості комбінацій із 60 елементів по 2. За формулою (1.3) маємо

$$C_{60}^2 = \frac{60 \cdot 59}{2!} = 30 \cdot 59 = 1770.$$

Отже, можна скласти 1770 різних білетів. □

<u>Розміщенням з повтореннями з *n* елементів по *k*</u> називається будь-який упорядкований *k*-елементний набір з елементів *n*-множини, які не обов'язково мають бути різними.

Число таких розміщень позначається через $\overline{A_n^k}$ і обчислюється за формулою:

$$\overline{A_n^k} = n^k. \tag{1.4}$$

Наприклад:

П4. Скільки існує двозначних кодів складених із всіх цифр?

Розв'язання. За формулою (1.4) отримаємо

$$\overline{A_{10}^{2}}=10^{2}=100.$$

П5. Скільки існує десятизначних кодів, складених із двох різних цифр?

$$\overline{A_{2}^{10}}=2^{10}=1024. \square$$

<u>Перестановкою з повтореннями з *n* елементів</u> називається будь-яке впорядкування *n*-множини, серед елементів якої є однакові.

Якщо серед елементів *n*-множини n_1 елементів першого типу, n_2 – другого типу, ... , n_k – *k*-го типу ($n_1+n_2+\ldots+n_k=n$), то число всіх перестановок з повтореннями, яке позначається через $P_n(n_1, \ldots, n_k)$ обчислюється за формулою

$$P_n(n_1,n_2,\ldots,n_k)=\frac{n!}{n_1!n_2!\ldots n_k!}. \qquad (1.5)$$

Наприклад:

П6. Скільки різних "слів" можна скласти, переставляючи букви в слові "математика"?

Розв'язання. Маємо $n=10$, кількість букв "м" – $n_1=2$, кількість "а" – $n_2=3$, кількість "т" – $n_3=2$, решта – по одній. За формулою (1.5) маємо

$$P_{10}(2,3,2,1,1,1)=\frac{10!}{2!\cdot 3!\cdot 2!}=151200. \square$$

<u>Комбінацією з повтореннями з *n* елементів по *k*</u> називається будь-який *k*-елементний набір, де кожний з елементів належить до одного з *n* типів.

Число всіх комбінацій з повтореннями з *n* елементів по *k* позначається $\overline{C_n^{\,k}}$ і обчислюють за формулою

$$\overline{C}_n^{\,k}=C_{n+k-1}^{k}=\frac{(n+k-1)!}{k!(n-1)!}. \qquad (1.6)$$

Наприклад:

П7. Скількома способами можна купити 8 тістечок у кондитерській, де є 6 різних їх сортів?

Це число способів дорівнює $\overline{C}_6^{\,8}=C_{13}^{8}=C_{13}^{5}=1287$. □

Зауважимо, що значне число теорем і формул комбінаторики ґрунтується на двох елементарних правилах, які називаються правилами суми і добутку.

<u>**Правило суми.**</u> Якщо деякій об'єкт *a* можна вибрати *m* способами, а деякій об'єкт *b* – *n* способами, причому ніякій вибір *a* не збігається з жодним вибором *b*, то один з об'єктів *a* або *b* можна вибрати *m+n* способами.

<u>**Правило добутку.**</u> Якщо об'єкт a можна вибрати m способами і при кожному виборі об'єкта a об'єкт b можна вибрати n способами, то вибір пари (a,b) можна здійснити $m\cdot n$ способами.

Наприклад:

П8. В групі 30 студентів, з яких 18 дівчат і 12 хлопців. Навмання відбирають 10 студентів. Підрахувати кількість вибірок, в яких 6 дівчат і 4 хлопців.

Шість дівчат (об'єкт a) можна вибрати з 18-ти C_{18}^{6} способами. Четверо хлопців (об'єкт b) із 12-ти можна вибрати C_{12}^{4} способами. За правилом добутку отримаємо кількість всіх можливих вибірок 10-ти студентів, серед яких 6 дівчат і 4 хлопців:

$$m=C_{18}^{6}\cdot C_{12}^{4}=\frac{18\cdot 17\cdot 16\cdot 15\cdot 14\cdot 13}{6\cdot 5\cdot 4\cdot 3\cdot 2}\cdot\frac{12\cdot 11\cdot 10\cdot 9}{4\cdot 3\cdot 2}=9189180. \square$$

<u>**Узагальнене правило добутку.**</u> Якщо об'єкт a_1 можна вибрати m_1 способами, об'єкт a_2-m_2 способами,.., об'єкт a_k-m_k способами, то вибір системи об'єктів $(a_1,\, a_2,\ldots,a_k)$ можна здійснити $m_1\cdot m_2\cdot\ldots\cdot m_k$ способами.

Наприклад:

П9. Із урни, яка містить 7 білих, 8 чорних і 5 зелених кульок, виймають навмання 5 кульок. Скількома способами можна вибрати 2 білі, 2 чорні і одну зелену кульки?

Дві білі можна вибрати C_7^2 способами, дві чорні кульки можна вибрати C_8^2 способами, одну зелену кульку можна вибрати C_5^1 способами. Таким чином, за узагальненим правилом добутку отримаємо відповідь:

$$m = C_7^2 \cdot C_8^2 \cdot C_5^1 = \frac{7\cdot 6}{2}\cdot\frac{8\cdot 7}{2}\cdot 5 = 2940. \ \square$$

§1.2 Основні поняття теорії ймовірностей

Базовими поняттями теорії ймовірностей є поняття стохастичного експерименту, випадкової події та ймовірності випадкової події. Стохастичними називаються експерименти, результати яких неможливо передбачити наперед.

Будемо вважати, що розглядуваному експерименту поставлено у відповідність деяку множину Ω, точки якої зображують найбільш повну інформацію про передбачувані результати даного експерименту. Множину Ω називають простором елементарних подій, а його точки ω – елементарними подіями.

Наприклад:

П10. Проводиться експеримент: один раз підкидають монету. Простір елементарних подій цього експерименту має вигляд $\Omega = \{\text{Г}, \text{Р}\}$, де Г означає появу герба, а Р – появу решки.

П11. Монету підкидають двічі. Простором елементарних подій цього експерименту є множина $\Omega = \{\text{ГГ}, \text{ГР}, \text{РГ}, \text{РР}\}$.

П12. Кидають гральний кубик, на гранях якого вибиті очки від 1 до 6. Нас цікавить кількість очок, що випали. $\Omega = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$.□

В цих прикладах простір елементарних подій є скінченним. Однак у багатьох задачах теорії ймовірностей доводиться мати справу з експериментами, які мають нескінченну кількість можливих результатів.

Наприклад:

П13. Нехай монету підкидають до тих пір, доки не з'явиться герб. Простором елементарних подій в цьому випадку буде

$$\Omega = \{\text{Г}, \text{РГ}, \text{РРГ}, \text{РРРГ}, \ldots, \underbrace{\text{Р}\ldots\text{Р}}_{n}\text{Г}, \ldots\}.$$

П14. Нехай стрілець стріляє в круглу мішень, тоді простором елементарних подій даного експерименту є точки круга S та точка 0, з якою будемо ототожнювати з промахом мимо мішені. □

Випадковою подією називають будь-яку підмножину простору елементарних подій. Таким чином, з кожним експериментом пов'язують деяку множину подій, про які можна говорити, здійснилося воно в даному експерименті чи ні. Такі події називають спостережуваними в даному експерименті. Події позначають великими латинськими буквами A, B, …

Нехай A – довільна подія, що спостерігається в експерименті. Тоді простір елементарних подій розбивається на дві доповнювані множини A та $\overline{A}$ ($A \cap \overline{A} = \varnothing$, $A \cup \overline{A} = \Omega$) так, що якщо результат експерименту описується точкою ω з множини A, то подія A в цьому експерименті відбулася, якщо ж $\omega \in \overline{A}$, то подія A не відбулася. Точки ω з множини A називають елементарними подіями, що сприяють появі події A. Події A та $\overline{A}$ називають протилежними подіями.

Наприклад:

П15. Нехай монету підкидають двічі, а подія A полягає в тому, що хоча би один раз з'явиться герб. Тоді $\Omega = \{\text{ГГ}, \text{ГР}, \text{РГ}, \text{РР}\}$, $A = \{\text{ГГ}, \text{ГР}, \text{РГ}\}$.

П16. Нехай один раз кидають гральний кубик, а подія A полягає в тому, що кількість очок ділиться на 3. Тоді $\Omega = \{1, 2, 3, 4, 5, 6\}$, $A = \{3, 6\}$.

П17. Подія протилежна до події A з прикладу 16 буде $\overline{A} = \{1, 2, 4, 5\}$. □

Якщо розглядати саму множину Ω як подію, то вона характеризується тим, що вона обов'язково відбувається. Множину Ω називають достовірною подією.

Підмножиною будь-якої множини Ω є порожня множина $\varnothing$, яка не містить жодної точки з Ω. Якщо $\varnothing$ ототожнювати з подією, то ця подія в експерименті ніколи не відбувається. Її називають неможливою подією.

Якщо кожен елемент множини A міститься в B, то пишуть $A \subset B$. З точки зору подій це означає, що, якщо A відбувається, то B також відбувається. Кажуть, що з події A слідує подія B.

Сумою подій A і B називається подія $C = A + B$, яка відбувається тоді і тільки тоді, коли відбувається або подія A, або подія B. З точки зору теорії множин $C = A \cup B$.

Добутком подій A і B називається подія $C = A \cdot B$, яка відбувається тоді і тільки тоді, коли відбувається подія A і подія B. З точки зору теорії множин $C = A \cap B$.

Події A і B називають несумісними, якщо їх добуток є неможливою подією, тобто $A \cap B = \varnothing$.

Наприклад:

П18. Випробування полягає у підкиданні грального кубика.

Розглянемо події: A – випаде парна кількість очок, B – випаде п'ятірка ("5"), C – випаде кількість очок, більша за "4". Тоді події A і B є несумісні, а події B і C є сумісними подіями.

Протилежною до події C є подія D – випаде кількість очок, менша за 5.

Тоді: 1) сума $A + B$ – це подія, яка полягає у тому, що випаде або парна кількість очок, або 5 очок; 2) сума $A + D$ – це подія, яка полягає у тому, що при підкиданні кубика випаде будь-яка кількість очок окрім "5"; 3) добуток $A \cdot D$ – це подія, яка полягає у тому, що при підкиданні кубика випаде 2 або 4 очка. □

§1.3 Класичне, геометричне і статистичне означення ймовірності

Під ймовірністю випадкової події розуміють кількісну оцінку можливості появи цієї події. Ймовірність події A позначають через $P(A)$.

Мають місце такі *властивості ймовірності* випадкової події:

1. $0 \le P(A) \le 1$.
2. $P(\Omega) = 1$, $P(\varnothing) = 0$.
3. $P(A + B) = P(A) + P(B)$, якщо A і B – несумісні події.

Як наслідок властивостей 2 і 3 і означення протилежної події $\overline{A}$ маємо формулу для знаходження ймовірності протилежної події:

$$P(\overline{A}) = 1 - P(A). \tag{3.1}$$

Дійсно, $P(A + \overline{A}) = P(A) + P(\overline{A}) = 1$, оскільки $A + \overline{A} = \Omega$.

Класична модель теорії ймовірностей має місце, якщо простір елементарних подій складається з скінченного числа рівноможливих елементарних подій.

Наприклад:

П19. В урні знаходяться M білих і N чорних кульок. Випробування полягає у тому, що з урни навмання дістають одну кульку. Будемо вважати, що кульки відрізняються тільки кольором і мають рівну можливість бути вийнятими. Тоді таких різних рівноможливих результатів даного випробування буде $M + N$. Вони і складають простір елементарних подій. Таким чином маємо класичну модель. □

Зауваження. Класичну модель отримуємо і у випадку, якщо навмання виймають k кульок одночасно. Тоді простір елементарних подій складатиметься із C_{M+N}^{k} елементарних подій.

Ймовірність події A у випадку класичної моделі дорівнює відношенню кількості m сприятливих подій для події A до кількості n всіх можливих елементарних подій у даному випробуванні:

$$P(A)=\frac{m}{n}. \tag{3.2}$$

Формулу (3.2) будемо називати класичним означенням ймовірності. Можна показати, що для цього означення справедливі властивості ймовірності 1 – 3.

Наприклад:

П20. В умовах прикладу 19 знайдемо ймовірність вийняти білу кульку (подія A).

Оскільки всього елементарних подій $M+N$, а кількість сприятливих для події A подій співпадає з кількістю білих кульок, то маємо $n=M+N$, $m=M$.

Тому за формулою (3.2) $P(A)=\dfrac{M}{M+N}$.

П21. (Задача вибору.). Інвестиційна компанія має k пакетів акцій, серед яких є r пакетів цукрових заводів. Визначити ймовірність того, що серед навмання вибраних m пакетів акцій є рівно l пакетів цукрових заводів.

Випробування полягає в тому, що з k пакетів акцій навмання вибирають m пакетів. Кількість всіх елементарних подій (результатів) дорівнюватиме числу комбінацій з k по m, тобто $n=C_k^m$. Сприятлива подія полягає в тому, що серед вибраних m пакетів l пакетів $(l<m)$ належать цукровим заводам. Різних виборок l пакетів із існуючих r дорівнює C_r^l. Інші пакети, а їх буде $m-l$, будуть вибиратися з $k-r$ пакетів (не цукрових заводів) таких виборок буде C_{k-r}^{m-l}. Тому кількість сприятливих подій за правилом добутку дорівнює $C_r^k\cdot C_{k-r}^{m-l}$.

За формулою (3.2) отримаємо відповідь

$$P=\frac{C_r^l\cdot C_{k-r}^{m-l}}{C_k^m}.$$

П22. В групі з 25 студентів 12 хлопців і 13 дівчат. Для студентської профспілкової конференції треба вибрати 5 студентів. Знайдіть ймовірність таких подій: а) $A-$"всі 5 обраних студентів – дівчата"; б) $B-$"тільки два із 5 обраних студентів – хлопці"; в) $C-$"хоча б один з обраних студентів є хлопцем".

Вважатимемо, що жоден студент групи не має ніяких переваг над іншими, які стосуються можливості бути обраним на конференцію. Тоді маємо класичний випадок. Кількість всіх елементарних подій для даного випробування дорівнює числу комбінацій з 25 по 5, тобто $n=C_{25}^5$.

а) кількість m сприятливих елементарних подій для A дорівнюватиме C_{13}^5. Тому за формулою (3.2)

$$P(A)=\frac{C_{13}^5}{C_{25}^5}=\frac{13\cdot12\cdot11\cdot10\cdot9}{25\cdot24\cdot23\cdot22\cdot21}=\frac{39}{1610}=0{,}024;$$

б) кількість різних пар хлопців з 12 дорівнює C_{12}^2. Оскільки обирають 5 студентів, то серед обраних на конференцію буде троє дівчат. Таких "трійок" із 13 студентів буде C_{13}^3. Тоді, за правилом добутку з комбінаторики: $m=C_{12}^2\cdot C_{13}^3$. За формулою (3.2) отримаємо:

$$P(B)=\frac{C_{12}^2\cdot C_{13}^3}{C_{25}^5}=\frac{12\cdot11}{2!}\cdot\frac{13\cdot12\cdot11}{3!}\cdot\frac{5!}{25\cdot24\cdot23\cdot22\cdot21}=0{,}355;$$

в) для знаходження ймовірності події С скористаємося формулою (3.1). Дійсно, протилежною до події – "хоча б один з обраних студентів є хлопець" буде подія – "жоден з обраних студентів не є хлопець, тобто всі 5 – дівчата" Таким чином, $\overline{C}=A$. Тому

$$P(C)=1-P(\overline{C})=1-P(A)=1-0{,}024=0{,}976.\ \square$$

Потреба у геометричній ймовірності виникає, коли простір елементарних подій є неперервною множиною. Це має місце, якщо випадкова подія A полягає в необхідності потрапити у певну точку області (відрізок, плоску або просторову фігуру, тощо).

Позначимо через mes міру області (довжину, площу, об'єм, тощо).

Ймовірність того, що точка, яку кинули навмання в область Ω, попаде в певну частину цієї області – область A, дорівнює

$$P(A) = \frac{mes\ A}{mes\ \Omega}. \qquad (3.3)$$

При цьому вважають, що ймовірність влучення точки в будь-яку частину області Ω пропорційна мірі цієї частини і не залежить від її форми та розташування в області Ω.

Можна показати, що для цього означення справедливі властивості ймовірності 1 – 3.

Наприклад:

П23. Дана область $\Omega = \{0 \le x \le 1;\ 0 \le y \le 1\}$. Яка ймовірність того, що точка з координатами $(x,\ y)$, яку навмання кинули в область Ω, попаде в область A, яка обмежена кривими: $y = x^2,\ y = x$?

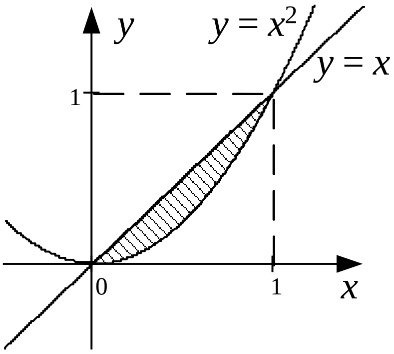

Оскільки простір елементарних подій складається з усіх точок даного квадрату, тобто є неперервною множиною, використовуємо формулу (3.3). Очевидно $mes\ \Omega = S(\Omega) = 1$,

$$S(A) = \int_0^1 \left(x - x^2\right)dx = \left(\frac{x^2}{2} - \frac{x^3}{3}\right)\Bigg|_0^1 = \frac{1}{2} - \frac{1}{3} = \frac{1}{6}.$$

Підставивши у формулу (3.3), отримаємо:

$$P(A) = \frac{1/6}{1} = \frac{1}{6} \approx 0{,}167. \ \square$$

Поняття статистичної ймовірності тісно пов'язане з поняттям відносної частоти події.

Нехай проведено N однакових випробувань. При цьому деяка подія A відбулася рівно в M випробуваннях (з цих N). Тоді відносною частотою події A називається відношення M до N.

Відносна частота події A позначається $\mu(A)$.

Отже,

$$\mu(A) = \frac{M}{N}. \qquad (3.4)$$

Для відносної частоти події A справедливі властивості ймовірності 1-3.

Якщо спостереження проходять в однакових умовах і у кожному з них число випробувань N достатньо велике, то відносна частота є **стійкою** величиною, тобто змінюється мало в різних спостереженнях.

Статистичною ймовірністю події A будемо називати число, навколо якого групуються відносні частоти появи події A при великому числі випробувань.

Наприклад:

П24. Розглянемо серію підкидань монети. При цьому вважатимемо, що поява кожної сторони монети в одному випробуванні є рівноможливими подіями (монета має правильну форму, виготовлена з однорідного матеріалу тощо). Тоді, якщо число підкидань достатньо велике (кілька тисяч), то відносна частота появи цифри буде дуже мало відрізнятися від числа 0,5. Тому є підстави вважати статистичну ймовірність появи «цифри» (або «герба») при одному підкиданні такої монети рівною 0,5. Цей дослід цікавив багатьох вчених. Наведемо результати їх спостережень.

Експериментатор	Число підкидань	Число гербів	Відносна частота
Бюффон	4040	2048	0,5069
Пірсон	12000	6019	0,5016
Пірсон	24000	12012	0,5005

□